

КАТЕГОРІЯ ВИЗНАЧЕНОСТІ / НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ЯК ЛІНГВІСТИЧНА ПРОБЛЕМА

У статті розглянуто категорію визначеності/ невизначеності, категоріальний статус якої є однією із актуальних проблем мовознавчих студій. Проаналізовано основні праці дослідників цього явища в безартикульних мовах (зокрема в українській) та підходи до його трактування. Зроблено спробу окреслити й узагальнити визначальні ознаки цієї категорії з метою визначення її місця в процесі категоризації дійсності. На основі сучасних лінгвістичних праць схарактеризовано основні тенденції подальшого дослідження категорії визначеності/ невизначеності в українській мові.

Ключові слова: *категорія визначеності/ невизначеності, функціонально-семантичне поле, комунікативна одиниця, логічна категорія, референція.*

Лабетова В. М. Категория определенности/ неопределенности как лингвистическая проблема. *В статье рассматривается категория определенности/ неопределенности, категориальный статус которой является одной из актуальных проблем современного языкознания. Проанализированы основные работы исследователей этого явления в безартикульных языках (в частности в украинском) и подходы к его толкованию. Сделана попытка очертить и обобщить определяющие качества этой категории с целью определения ее места в процессе категоризации действительности. На основе современных лингвистических работ охарактеризованы основные тенденции ее дальнейшего исследования.*

Ключевые слова: *категория определенности/ неопределенности, функционально-семантическое поле, коммуникативная единица, логическая категория, референция.*

Labetova V.M. The category of definiteness/ indefiniteness as linguistic problem. *This article is devoted to the actual linguistic problem of status of the category of definiteness/ indefiniteness in modern Ukrainian. Linguists consider this category in languages that have its grammatical means of expression, namely articles. With the development of the theory of translation question of the presence the category of definiteness/ indefiniteness in languages that have not articles acquired a new vector. In modern linguistics, most linguists who are engaged in this issue, argue that the category of definiteness/ indefiniteness also exists in languages, that are devoid of the article. They prove that opposition definite/ indefinite is not the same as use of definite and indefinite articles in a language like English. In Ukrainian this category is expressed through different linguistic means: morphology, syntax, word order, word stress. The purpose of this article is to define the essence of a category of definiteness/ indefiniteness as a process of categorizing of reality. The object of study is a categorical system of the Ukrainian language. Subject of research is a category of definiteness/ indefiniteness as actual linguistic problem of the Ukrainian. The author proposes to consider the category of definiteness/ indefiniteness not as a binary opposition, but as the semantic-functional category, where definiteness is the background against which appears and realized indefiniteness.*

Keywords: *the category of definiteness/ indefiniteness, functional-semantic field, communicative unit, logical category, reference*

Сучасний етап розвитку лінгвістики відзначається стійкою тенденцією до вивчення власне мовних явищ у зв'язку з екстралінгвальними чинниками, зокрема процесами мислення, позиціонування у світі, психікою, етнічними та соціальними особливостями тощо. За такого підходу одним із

найбільш проблемних завдань є визначення статусу категорії визначеності/невизначеності в українській мові та окреслення її сутнісних характеристик з огляду на особливості граматичного ладу мови.

Сьогодні в лінгвістичній літературі є ціла низка робіт, присвячена дослідженню категорії визначеності/невизначеності (далі – В/Н) у мовах, які мають регулярні формальні засоби вираження цієї категорії, – в артиклевих мовах (найбільша кількість студій зосереджена на вивченні артиклів німецької мови, які, окрім функції граматичного показника категорії В/Н, виконують роль носіїв граматичних значень роду, відмінка та числа іменника). У межах слов'янського мовного простору, який характеризується відсутністю регулярних засобів вираження категорії В/Н, в останні десятиліття також були здійснені дослідження цієї категорії переважно в порівняльному аспекті, метою яких було вивчення проблеми еквівалентної спроможності безартиклевих мов у процесі перекладу з артиклевих. У мовознавчій літературі відомі лише окремі наукові студії, які торкаються питання функціонування та меж категорії В/Н на матеріалі власне української мови (роботи С. С. Миронюк, І. Р. Дудко, М. Я. Плющ, В. М. Ожогана), проте досі не здійснене цілісне дослідження, яке б утвердило роль і місце категорії В/Н в категоріальній системі української мови. Недостатня вивченість цього питання формує актуальність статті.

Мета цієї розвідки – з'ясувати сутність категорії В/Н як одного з виявів категоризації дійсності.

Об'єкт дослідження – категоріальна система української мови.

Предметом є категорія В/Н як проблема мовознавчих студій.

Як уже згадувалося, категорія В/Н протягом тривалого часу аналізувалась у мовознавстві виключно у зв'язку із семантикою артикля у відповідних мовах. Більш широкий погляд на сутність цієї категорії вперше викладено в працях німецького мовознавця ХХ століття Адольфа Норена, який зараховує В/Н до складу великої групи логічних категорій, названої ним узагальнено терміном «Spezies» (не має точного відповідника в українській мові та інтєпретується як «категорія точки зору», «категорія кута погляду») і далі трактує В/Н як особливу мисленнєву категорію «Standpunktes», тобто «позиції» або «підходу» [12: 254]. Варто зазначити, що такий підхід дав поштовх у подальшому до оцінки категорії В/Н не лише з позицій граматичної будови її виражальних елементів, а й в аспекті референтної модальності, комунікативного та функціонального взагалі. Важливим є той факт, що вперше про наявність специфічної неморфологічної категорії В/Н у безартиклевих мовах заявили носії артиклевих мов, зокрема варто звернути увагу на роботи німецьких мовознавців Віллі Біркенмаєра [9], Вольфганга Гладрова [10], Рамуса Генріха [11]. Спочатку їх дослідження були здійснені в межах розвитку теорії перекладу, практика якого зіткнулась із проблемою передачі значення артикля в безартиклевих мовах. Виявилось, що для передачі необхідної семантики визначеності чи невизначеності безартиклеві мови мають набір різнорівневих засобів, які здатні компенсувати відсутність артикля. У результаті подальшої роботи більшість закордонних дослідників цього явища дійшла

висновку, що чітка опозиція їхніх морфологічних показників категорії В/Н – артиклів – не може проектуватись на безартиклеві мови [13: 113].

Це надалі викликало сумніви щодо власне опозиційного характеру категорії В/Н у слов'янських мовах, компоненти якої не створюють чіткої полюсності, характерної для парадигм суто мовної системи. Одночасно до такого висновку дійшли вітчизняні лінгвісти, наукові напрацювання яких датуються останньою третиною ХХ століття: «Спочатку показники цієї категорії розглядалися як актуалізатори, тобто оператори, які перетворюють одиниці мови в одиниці мовлення. Тому мова була первинним об'єктом розгляду, а проблема обмежувалась тільки вживанням, тобто як – найзручнішим способом – окреслити правила вибору показника визначеності чи невизначеності (в основному йшлося про артикли)» [6: 4], і далі зазначається, що визначеність та невизначеність обов'язково мали взаємовиключний характер (як спостерігаємо в артиклевих мовах). Проте із розвитком критичної думки та оновленням підходів змінився напрям дослідження – більшість мовознавців відмовилася від аналізу структур категорії В/Н як прямо протилежних та чітко опозиційних і вже в кінці ХХ століття в лінгвістиці майже не залишалось сумнівів, що В і Н не є членами однієї і тієї ж смислової опозиції, а функціонують у різних площинах: «визначеність немаркована, невизначеність маркована; її введення вносить більшу смислову інформативність; 2) визначеність і невизначеність – носії різнопланового функціонального навантаження, а саме: визначеність ототожнює, ідентифікує, скріплює текст; невизначеність є позначенням нової інформації, комунікативна перерва, вона класифікує» [6: 8-9].

Однак навіть така спільність погляду лінгвістів щодо характеру відношень між компонентами специфічної змістової структури в межах визначеності і невизначеності не дала єдиної відповіді на питання статусу категорії В/Н в безартиклевих мовах. Натомість такий підхід ускладнив інструментальний апарат дослідження В/Н, оскільки гострої актуальності набули питання щодо загальнотеоретичних засад В/Н, її ситуативної та референтної залежності, специфічних способів вираження та контекстуальної зумовленості. З огляду на це в тогочасній мовознавчій думці оформилися два провідні підходи до категорії В/Н: як категорії слова і як категорії висловлювання [6: 7]. Уважалось, що в першому випадку типовими виразниками категорії В/Н є число, відмінок іменника та часо-видове значення дієслова; у другому випадку – тема й рема, логічний наголос, контекстуальні маркери, взаємозв'язок із категорією екзистенційності. Проте таке розрізнення викликало суттєві протиріччя, оскільки перша позиція продукує систему, у якій В/Н розглядається як морфологічна категорія іменника, а будь-яка морфологічна категорія повинна мати чітку систему морфологічних засобів для вираження її граматичних значень, чого не відбувається у випадку із вираженням категорії В/Н. Тому розрізнений підхід до В/Н як до категорії слова і як до категорії висловлювання, що функціонують у різних площинах і, як наслідок, незалежні одна від одної, продемонстрував свою необґрунтованість. Із урахуванням таких зауважень наступні концепції категорії В/Н

були вибудовані на основі симбіозу, у якому значення слова зумовлювалося метою висловлення.

Трактування категорії В/Н як специфічної властивості контексту знаходимо у працях Ю. П. Князева: «У мовах..., позбавлених морфологічної категорії артикля, протиставлення за ознакою визначеності-невизначеності відіграє роль суттєвого контекстного розрізнення, яке впливає на функціонування граматичних категорій (таких, як число, ступінь порівняння, особа) і яке виявляється в цьому впливі», - далі науковець зазначає: В/Н «у безартиклевих мовах входить до загальної перспективи семантичної взаємодії граматичної категорії і контексту» [4: 269], що є результатом протиріччя між обмеженістю мовних засобів з одного боку і невичерпною кількістю варіацій дійсності, яка повинна бути виражена цими засобами з другого боку.

Були спроби окреслення категорії В/Н як понятійної, референційної, логічної та семантичної категорії (роботи С. О. Крилова, О. В. Падучевої, Н. Д. Арутюнової, В. Г. Гака) у межах наукових досліджень, присвячених питанням дейксису, детермінації, актуалізації та референтності. При цьому понятійна категорія розумілась у найзагальнішому вигляді як категорія свідомості, що знаходить своє втілення в мові і слугує з'єднувальним елементом між устроєм людського мислення та свідомості та виражальними засобами, притаманними певній мові [2: 81]. Логічна категорія в основному змісті дублює понятійну категорію, але відзначається стабільністю та послідовністю на рівні граматичного оформлення її елементів. Семантична концепція зосереджується на змістовій домініанті, утверджуючи множинність, складність та різноманітність значеннєвої структури категорії В/Н, що зумовлює неоднорідність та варіативність можливих граматичних засобів для її мовної реалізації. За такого підходу формальне виділення мовних категорій є результатом того виокремлення, яке вже існує в свідомості суспільства [2: 80]. У межах теорії референції, яку послідовно розвинула О. В. Падучева, категорія В/Н є ознакою розрізнення термових референтних уживань, що відображає шкалу градації визначеності – «сильна», «слабка», «невизначеність». На наш погляд, і такий підхід не може бути остаточним, оскільки категоріальне значення В/Н у такому разі фактично нівелюється, бо її елементи розглядаються не в межах опозиції, а в межах підпорядкування чи навіть підрядності. Варто зазначити, що ці теорії понятійної, референційної, логічної та семантичної категорії мають вагомий спільну ознаку – вони фактично не розмежовують логіку та граматику, уважаючи кожен окрему граматичну систему результатом більш вузького, конкретного втілення широких логічних категорій (модальності, референтності, екзистенційності тощо). Перераховані теорії хоч і мали послідовну аргументацію, проте пояснювали лише фрагменти або окремі вияви категорії В/Н, що зумовило подальшу активізацію наукових студій у цій сфері.

Як комунікативну одиницю вперше послідовно та ґрунтовно пояснював категорію В/Н І. Й. Ревзін, зазначивши, що комунікативні одиниці не можуть бути розглянуті як позаситуативні, «навіпаки, ці знаки набувають змісту тільки в комунікативній ситуації, де одночасно наявні (а не з'являються

послідовно) і мовець, і текст, і зміст, який формується» [8: 100]. Його концепція побудована на двовекторному підході до окреслення питання щодо статусу категорії В/Н – загальнотеоретичному та конкретному. У межах загальнотеоретичного оформлення мовознавець пропонує виділяти категорію В/Н на основі розрізнення комунікативного і когнітивного в мові, конкретний напрям передбачає виявлення різнорівневих (регулярних і ситуативних) граматичних засобів втілення теоретичної моделі В/Н у мовленні. У процесі своєї наукової еволюції І. Й. Ревзін розширює інтерпретацію категорії В/Н у межах функціонального підходу, залучивши до засобів її вираження не лише формальні граматичні показники, а й «комунікативні» (термін І. Й. Ревзіна), що охоплюють ті різнорівневі мовні одиниці, які здатні реалізувати зміст В/Н, – займенники, прикметники, підрядні речення, порядок слів тощо. Надалі теорія І. Й. Ревзіна комунікативно зумовленої функціональної категорії знайшла підтримку серед послідовників науковця, зокрема його дружини, О. Г. Ревзіної, що присвятила цій темі кілька вагомих наукових розвідок. Особливої уваги у цьому аспекті заслуговує теоретична розробка категорії В/Н О. Г. Ревзіної, яку авторка представила в кількох працях у межах функціонального підходу до вивчення мовних явищ, де категорія В/Н розглядається одночасно в комунікативному та когнітивному аспектах, при цьому «комунікативний аспект визначається як зумовленість об'єкта певною комунікативною ситуацією, можливість предмета чи навпаки його виникнення в цій ситуації. Когнітивний аспект – ті значення, що в логіці виражаються кванторами, а саме : а) універсальні – маємо на увазі всі об'єкти певного роду; б) часткові – маємо на увазі деякі об'єкти осяжної сукупності...в) унікальні – маємо на увазі один і тільки один об'єкт цього роду; г) екзистенційні – маємо на увазі існування об'єктів цього роду, наявність відповідної множинності» [7: 83].

Ураховавши попередні концепції категорії В/Н, О. В. Бондарко створює оптимізований підхід шляхом окреслення В/Н як функціонально-семантичної категорії, що має структуру функціонально-семантичного поля. Функціонально-семантичне поле (термін належить О.В. Бондарку) може бути визначене як взаємодія групи різнорівневих (лексичних, словотвірних, синтаксичних тощо) мовних одиниць на основі спільності їх семантичних значень, тобто ці периферійні засоби повинні об'єднуватись навколо центральної морфологічної категорії [1: 11].

Проте із розвитком теорії функціонально-семантичного поля утвердився підхід, за якого ця структура може утворюватись і навколо кількох центральних пунктів, що дало поштовх до розрізнення двох типів функціонально-семантичного поля: моноцентричного (яке має в основі одне ядро - найбільш центровану граматичну категорію чи граматичне значення) та поліцентричного (яке базується на сукупності різних засобів, що не перебувають в чіткому ієрархічному підпорядкуванні й не створюють єдиної гомогенної системи форм [1: 30]). Така структура відзначається варіативністю і відсутністю чітко визначених меж, одне поле може перетинатись із іншим як у периферійних зонах (які є найменш суттєвими показниками

чи сигналізаторами функціонально-семантичної категорії), так і в ядерній частині (яка є домінантою, маркером представленої категорії). У межах поліцентричного поля О. В. Бондарко виділяє два типи структур: компактною та дифузною. Поле компактною структури має кілька очевидних, яскраво виражених центрів; поле дифузною структури складається із різнорідних компонентів, між якими складно встановити ієрархію і які не мають чітких меж між ядерною та периферійними зонами. Поле такою структури мовознавець уважає категорію В/Н, наголошуючи на тому, що це поле характеризується слабкими зв'язками між гетерогенними (взаємно незалежними) його компонентами, відсутністю чіткою структурною будови та неконцентрованою розміщення засобів вираження семантики В/Н. Такий підхід уможливорює двосторонній характер вивчення мовних явищ – семантичні та змістові масиви розглядаються у єдності з їх формальним вираженням у мовленні.

Теорія функціонально-семантичних категорій була критично осмислена у працях останніх десятиліть. С. О. Крилов (за західноєвропейськими традиціями) пропонує визначати загальну «понятійну» або «функціонально-семантичну» категорію детермінації, у межах якою функціонують значення визначеності та невизначеності [5: 244]. Свою позицію автор аргументує тим, що ця назва передбачає певну «дифузність меж» та дозволяє більш гнучко підійти до аналізу процесу взаємодії найбільш ядерних значень із суміжними понятійними категоріями, які слугують для оформлення позицій визначеності та невизначеності [5: 245]. Такий підхід відзначається всеохопністю можливих аспектів дослідження – прагматичного, логіко-семантичного, семантико-синтаксичного, комунікативно-синтаксичного, категоріально-синтаксичного, морфолого-синтаксичного, лексичного. Окрім того, С.О. Крилов висловлює та обґрунтовує гіпотезу, що детермінація – категорія не лише іменника: будь-які повнозначні елементи (але обов'язково у межах висловлювання) можуть набути «референційних індексів», оскільки майже кожен член речення може зазнати займенниковою субституції [5: 264] – окрім іменника, маркованими можуть бути сфери ад'єктивності (*який-небудь, якийсь*); адвербіальності (*як-небудь, якось*; окремо – простору і часу: *колись, десь*); кількості (*кілька, скільки-небудь, багато*). Ця теза видається цілком аргументованою, оскільки визначеність та невизначеність, зароджуючись на прагматичному чи логічному рівнях, набувають реалізації не лише в межах іменника, а й у межах тих частин мови, що є актуалізаторами додатковою чи факультативною інформації. Тому в цьому сенсі слушною є думка М. Всеволодовою, яка вважає категорію В/Н потужною системою, що досі не набула належного опису в граматиках унаслідок осмислення через артиклеві мови і, можливо, має більш цікаву та складну структуру в безартиклевих мовах [3].

Хоча категоріальний статус та місце В/Н в сучасній українській мові є відкритим питанням, більшість дослідників цього явища вказують на наявність стійких та універсальних ознак В/Н в безартиклевих мовах, які не нівелиються жодним із підходів, а саме: контекстуальний характер; відсутність чіткого опозиційного характеру між визначеністю та невизначеністю;

різнорівневність та різноманітність виражальних засобів; асиметричність граматичних форм для вираження В/Н (система засобів для вираження невизначеності значно ширша та складніша, має розгалужену багаторівневу будову, у той час як вербалізація значення визначеності характеризується досить обмеженою кількістю форм, що мають регулярний характер). Важливим є той факт, що мовознавці, досліджуючи загалом категорію В/Н у безартиклевих мовах, більшою мірою (цілеспрямовано чи неусвідомлено) апелюють до невизначеності, оскільки її прояви викликають більшу лінгвістичну зацікавленість. Можливо, це пояснюється більшою мірою філософською основою наукового пізнання, ніж граматикую, оскільки у філософському вченні визначеність є природним, ідеальним станом, проявом екзистенційності, наявності, а невизначеність сприймається як відхилення чи порушення цього стану. Тому в останні десятиліття зростає кількість робіт, у яких саме невизначеність є самостійним об'єктом дослідження (І. В. Вороновська, Т. В. Цив'ян, А. М. Лещева, М. В. Всеволодова, О. А. Ларіна, І. В. Нефедов). Підтримуючи погляди цих мовознавців, вважаємо за доцільне в подальшому дослідженні розглядати В/Н не в межах бінарної опозиції, а як семантико-функціональну категорію, у парадигмі якої визначеність є тлом, на якому проявляється та зреалізовується за допомогою різнорівневних мовних засобів невизначеність.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Бондарко А. В.** Введение. Основания функциональной грамматики / А. В. Бондарко // Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. – Ленинград, Наука. – 1987. – С. 5-39
2. **Бондарко А. В.** Теория значения в системе функциональной грамматики: На материале русского языка / А. В. Бондарко. – М. : Языки славянской культуры, 2002. – 736 с.
3. **Всеволодова М. В.** Функционально-семантические поля и функционально-семантические категории (к вопросу о структуре содержательного пространства языка) / М. В. Всеволодова // [Электронный ресурс] Лінгвістичні студії. – Донецьк, 2007. – Вип.15. – С. 34-43, Режим доступу: <http://litmisto.org.ua/?p=76174>
4. **Князев Ю. П.** Нейтрализация морфологических противопоставлений в ряду смежных явлений грамматики / Ю. П. Князев // Категория определенности-неопределенности в славянских и балканских языках. – М. : Наука, 1979. – С. 268-288.
5. **Крылов С. А.** Детерминация имени в русском языке: теоретические проблемы / С. А. Крылов // [Электронный ресурс] Семиотика и информатика. – М., Вып. 35. – С. 244–271; Режим доступу: http://lpcs.math.msu.su/~uspensky/journals/sii0/35/35_11KRYL.pdf
6. **Николаева Т. М.** Введение / Т. М. Николаева // Категория определенности-неопределенности в славянских и балканских языках. – М. : Наука, 1979. – С. 3-11.
7. **Ревзина О. Г.** Функциональный поход к языку и категории определенности-неопределенности / О. Г. Ревзина // Категория определенности-неопределенности в славянских и балканских языках. – М. : Наука, 1979. – С. 64-89.
8. **Ревзин И. И.** О Роли коммуникативного аспекта языка в современной лингвистике / И. И. Ревзин // Вопросы философии. – 1972. – № 11. – С. 97–197.
9. **Birkenmaier W.** Artikelfunktionen in einer artikellosen Sprache. Studien zur nominalen Determination im Russischen / W. Birkenmaier // Forum Slavicum Nr. 3. – München. – 1979. – 159 S.
10. **Gladrow W.** Die Determination des Substantivs im Russischen und Deutschen. Eine konfrontative Studie / W. Gladrow. – Leipzig. – 1979. – 281 S.
11. **Heinrich R.** Beobachtungen zur Wiedergabe und Verwendung des Artikels in

deutschen und russischen Übersetzungstexten / R. Heinrich // Linguistik. Äquivalenz des Artikels im Russischen. Tautologie im Russischen. Schüler- und Studentensprache in der UdSSR, ed. I. Nowikowa, Hamburg. — 1979. — S. 75-157. 12. **Noreen A.** Einführung in die wissenschaftliche Betrachtung der Sprache. Beiträge zur Methode und Terminologie der Grammatik, übersetzt aus dem Schwedischen von H. W. Pollak / A. Noreen // Halle and der Saale. — 1923. — 464 S. 13. **Sadzineki R.** Deretmination des Substantiv. Zum Forschungsstand / R. Sadzineki // Acta Universitatis Lodziensis — Folia Linguistica Heft 07. — 1983. — S. 111- 119.

Лабетова Вікторія Михайлівна — аспірантка кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Україна, 61168, м. Харків, вул. Валентинівська, 2.

E-mail: labetova-vika@meta.ua

tel: +380682785643

<http://orcid.org/0000-0002-1650-1083>

Labetova Viktoriya Mykhajlivna — Postgraduate Student at the Ukrainian Language Department, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Ukraine, 61168, Kharkiv, Valentynivska Str., 2.